

NÁBOŽENSKÉ ZÁPASY V ZÁZEMÍ MESTA BANSKÁ BYSTRICA PO NÁSTUPE REFORMÁCIE

OTO TOMEČEK

Stredoslovenská banská oblasť patrila medzi prvé regióny na Slovensku, kde sa šírila reformácia. Bol to predovšetkým dôsledok prítomnosti početnejšieho nemeckého etnického elementu, ktorý udržiaval s materskými oblasťami intenzívne kontakty. Aj správa mesta Banská Bystrica riadená Nemcami sa pomerne rýchlo dostala do rúk protestantom.

Podobná situácia musela existovať od počiatkov šírenia reformácie aj v zázemí mesta, pod ktorým v tomto príspevku rozumieme predovšetkým územie historického chotára Banskej Bystrice. Do konca stredoveku existovalo na tomto území okrem Banskej Bystrice minimálne 17 osád.¹ V priebehu novoveku vznikali v horských oblastiach chotára ďalšie osady. Postupne sa tu vyvinulo okolo 20 nových, predovšetkým drevorubačských a uhliarskych osád, ktorých vznik sa viazal na banícku a hutnícku činnosť v okolí Banskej Bystrice. Naším predmetom záujmu sa stalo práve toto banícke zázemie obývané rôznymi kategóriami banského robotníctva, predovšetkým však baníkmi, hutníkmi, drevorubačmi a uhliarmi.

Medzi nižšími vrstvami obyvateľstva, ku ktorým patrilo napriek svojmu slobodnému postaveniu aj banské robotníctvo, sa udomácnili od počiatku hlavne myšlienky radikálnej reformácie, vďaka ktorým si tieto vrstvy obyvateľstva spájali reformáciu s možnosťami zlepšenia svojho ťažkého sociálneho postavenia. To sa prejavilo aj počas baníckeho povstania v rokoch 1525–1526, ktoré bolo okrem iného namierené aj proti umiernennej reformácii.²

Na Španej Doline, kde bolo centrum povstania, sa aj po jeho potlačení kázalo v Lutherovom duchu.³ Okolo roku 1527 tu mal v tomto duchu pôsobiť ľubietovský farár Nikolaus so svojim rektorom. Prvým známym evanjelickým kazateľom, ktorý sa tu usadil však bol istý Erasmus, ktorý spolu so starohorským kazateľom Bartolomejom v roku 1539 vykonávali obrady pod obojím pre 800 osadníkov usadených v banskej oblasti Starohorských vrchov.⁴

Ak berieme do úvahy odhad Petra Ratkoša, podľa ktorého žilo na území banskobystrického chotára na konci stredoveku mimo vlastného mesta 1850 obyvateľov,⁵ tak uvedený počet 800 obyvateľov viažúci sa len na Španiu Dolinu

¹ Boli to Harmanec, Jelenec, Kostiviarska, Kynceľová, Majer, Nemce, Piesky, Podlavice, Riečka, Richtárová, Rudlová, Sásová, Staré Hory, Sv. Jakub, Špania Dolina, Tajov a Ulmanka.

² *Dejiny Slovenska II.* Bratislava 1987, s. 36.

³ SLÁVIK, J.: *Dejiny zvolenského evanjelického a. v. bratstva a seniorátu.* Banská Štiavnica 1921, s. 767.

⁴ Tamtéž, s. 769.

⁵ RATKOŠ, P.: *Povstanie baníkov na Slovensku roku 1525–1526.* Bratislava 1963, s. 15.

a Staré Hory resp. tiež na okolité osady založené v súvislosti s banskou výrobou (Jelenec, Richtárová, Piesky) musí predstavovať prevažnú väčšinu ich populácie.

V tom čase, keď prišiel na Španiu Dolinu Erasmus, tvorila už Banská Bystrica spolu s ostatnými stredoslovenskými banskými mestami (Kremnica, Banská Štiavnica, Nová Baňa, Pukanec, Lubietová, Banská Belá) samostatné bratstvo (jednotu) banských miest. To sa začalo utvárať už v roku 1536, keď jednotlivé mestá začali spolupracovať a koordinovať svoju činnosť ohľadom cirkevných záležitostí.⁶ Bratstvo možno považovať za priameho predchodcu banskomestského seniorátu, ktorý sa de facto utvoril až v roku 1577, kedy došlo k obsadeniu funkcie banskomestského seniora ako najvyššieho predstaveného cirkvi 7 stredoslovenských banských miest.⁷

V roku 1559 duchovní v mestách bratstva vypracovali spoločné vyznanie 7 stredoslovenských banských miest (*Confessio augustanea pro 7 montanarum effabricata*), známe aj pod názvom *Confessio Heptapolitana*, ktorým sa vlastne prihlásili k umiernennej reformácii podľa augsburského vyznania a odpovedali tak na výčitky, že na svojej pôde držia radikálnych kazateľov. Vyznanie banských miest možno chápať ako priamu odozvu na snahu ostrihomského arcibiskupa Mikuláša Oláha, rekatolizovať banské mestá prostredníctvom vieroučných zásad sformulovaných do 18 bodov.⁸ Autorom textu vyznania bol štiavnický kňaz Ulrich Cubicularius, ktorý vychádzal hlavne z Augsburského vyznania Filipa Melanchtona a vyznania 5 východoslovenských miest (*Confessio Pentapolitana*) Leonarda Stöckela, ktoré medzičasom potvrdil aj panovník Ferdinand I.⁹

Predpokladáme, že po vzore Banskej Bystrice sa aj zázemie mesta s banským robotníctvom, nakloneným spočiatku radikálnejším reformačným prúdom, pridáva k tomuto vyznaniu. Na konci 16. a ešte aj na začiatku 17. storočia bolo všetko obyvateľstvo Banskej Bystrice spolu s obyvateľmi žijúcimi na jej mestskom území evanjelického náboženstva, a vytváralo cirkev podľa tohto banskomestského vyznania viery.¹⁰ To, že sa tu reformácia tak rýchlo a v takom rozsahu rozšírila, do značnej miery hoci nepriamo, ovplyvnil aj zmierlivý postoj katolíckych Habsburgovcov na uhorskom tróne voči reformácii. Tí sa v zložitých pomeroch boja o uhorskú korunu a tureckých vojen rozhodli nevyhrocovať ešte viac aj tak už napätú vnútropolitickú situáciu v krajine. Z tohto dôvodu aj medzi úradníkmi komory, teda štátom riadenej inštitúcie, nachádzame prívržencov a sympatizantov reformácie. Takým bol spočiatku aj správca banskobystrického mediarskeho podniku Wolf Hohenwarter, ktorý však v roku 1559 demonštratívne prestúpil na katolícku vieru. Ako konštatuje evanjelický historik J. Slávik, v jeho prípade išlo o akt pomsty voči banskobystrickej mestskej rade, s ktorou mal nezhody ohľadom ovládnutia mestského špitálu.¹¹

6 KRIŽKO, P.: *Dejiny banskomestského seniorátu*. Liptovský Sv. Mikuláš 1948, s. 13.

7 Tamtáž, s. 90.

8 Oláhove vieroučné zásady boli najnovšie publikované v práci: *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VII.: Turci v Uhorsku I*. Bratislava 2005, s. 112–113, č. 27.

9 Pozri úvodnú poznámku Blanky Szeghyovej k textu *Confessio Pentapolitana*. – *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VII.*, s. 104.

10 ALBERTY, J.–MARTULIAK, P.: *Banská Bystrica v znamení kalicha: História Zboru ev. a. v. cirkvi a evanjelického školstva v Banskej Bystrici do roku 1918*. Banská Bystrica 2001, s. 54.

11 SLÁVIK, J.: *Dejiny...*, s. 202–203.

V neprospech evanjelikov sa situácia začala vyvíjať v priebehu prvej polovice 17. storočia. Bol to výsledok rozsiahlej rekatolizačnej činnosti zahájenej ostrihomským arcibiskupom Františkom Forgáčom (1607–1615), v ktorej ešte dôslednejšie pokračoval jeho nástupca Peter Pázmaň (1616–1637). Ostrejší kurz voči reformácii začal navyše presadzovať aj cisársky dvor. Využíval na to úradníkov Banskobystrickej banskej komory, ktorá od konca 16. storočia spravovala všetko baníctvo v obvode svojej pôsobnosti, teda aj v bezprostrednom okolí Banskej Bystrice.

Už na prelome 16. a 17. storočia môžeme pozorovať počiatkové snahy ovplyvňovať náboženskú orientáciu banského robotníctva zo strany komorských úradníkov. Medzi prvými, kto na tieto tendencie upozornil bol popredný banský odborník Hans Steinberger, ktorý ako cisársky komisár pôsobil v banskobystrickom mediarskom podniku v rokoch 1602–1604. Ako presvedčený protestant postrehol rekatolizačné snahy tunajších, v tom čase už prevažne katolíckych, úradníkov komory.¹² Steinberger preto proti týmto snahám ostro vystúpil a v správe, ktorú podal na začiatku roku 1605 nezabudol poznamenať, že nápravu pomerov v podniku vidí okrem iného aj v nenútení skúsených a usilovných baníkov na katolicizmus.¹³

Steinbergerova intervencia zostala bez odozvy. V nasledujúcich obdobiach boli na miesta štátnych, teda aj komorských úradníkov dosadzovaní výlučne len katolíci. Tí boli preferovaní pracovne aj finančne, čo malo vyvíjať tlak na zamestnancov komory evanjelického vyznania, aby prestupovali na katolícku vieru. Tento nátlak dokumentujú aj udalosti, ktoré sa odohrali v Banskej Štiavnici v roku 1617. Predstavitelia tunajšej komory pohrozili svojim úradníkom a robotníkom stratou práce, ak sa zúčastnia osláv storočnice reformácie v miestnych kostoloch.¹⁴

Zvýšiť rekatolizačný tlak v stredoslovenských banských mestách malo aj dosadenie katolíckeho duchovného. Pre úradníkov komory začal v roku 1627 odbavovať katolícke bohoslužby v kaplnke Horného komorského dvora v Banskej Bystrici (bývalý Königsbergerovský dom) Matej Schlegel (tiež Schlögel, či Schlegelius), ktorý mal na starosti duchovnú správu aj v Banskej Štiavnici a Kremnici.¹⁵

V roku 1649 vydal predseda Dolnorakúskej komory David Ungnad rozkaz všetkým komorským úradníkom v dolnouhorských (teda stredoslovenských) banských mestách prijímať do pracovného pomeru len spoľahlivých katolíkov.¹⁶

Prostredníctvom úradníkov komory sa čoraz viac stupňoval rekatolizačný tlak aj na už predtým zamestnaných robotníkov. Pod hrozbami prepustenia zo zamestnania, straty svojho obydlia a teda aj všetkých zamestnaneckých výhod, bolo postupne rekatolizované aj radové robotníctvo Banskobystrickej banskej komory, baníkmi a hutníkmi počínajúc, a drevorubačmi a uhliarmi končiac. Takúto formu rekatolizačného nátlaku máme písomne doloženú aj v kremnickej

¹² VLACHOVIČ, J.: *Slovenská meď v 16. a 17. storočí*. Bratislava 1964, s. 164.

¹³ Tamtéž, s. 168.

¹⁴ KRIŽKO, P.: *Dejiny banskomestského seniorátu...*, s. 171.

¹⁵ VAJCÍK, A.: Banská Bystrica. *Stanislavovské zvesti XIV/1941*, č. 4, s. 52.

¹⁶ KRIŽKO, P.: *Dejiny banskomestského seniorátu...*, s. 205.

mincovni v roku 1672.¹⁷ U banského robotníctva v zázemí Banskej Bystrice potom priamo až v roku 1688.¹⁸ Vzhľadom na vyššie spomenutý priebeh udalostí ho však možno predpokladať už v priebehu celej prvej polovice 17. storočia.¹⁹

Práve fakt, že v Banskej Bystrici sídlili komorskí úradníci bol podľa historika J. Albertyho jedným z rozhodujúcich činiteľov v ďalšom vývoji náboženských pomerov v meste.²⁰

V samotnom meste pritom nebol vplyv komory až taký veľký ako na susednom, na banskú výrobu zameranom, vidieku. Mestská rada bola v podstate slobodný inštitút, ktorý nezávisle od vôle komory riadil cirkevné záležitosti mesta. Väčšina mestského obyvateľstva navyše nebola závislá na práci pre banskú komoru. Úplne iná, však bola situácia v prevažne baníckom zázemí. Tu bolo takmer všetko obyvateľstvo podriadené komorskej vrchnosti. Ešte výraznejšie ako v samotnom meste, sa preto musel vplyv komory na vývoj náboženských pomerov prejavovať v banských sídlach, ako aj v práve v tom čase sa formujúcich drevorubačských a uhliarskych osadách.

Významnú úlohu v rekatolizácii obyvateľstva v okolí Banskej Bystrice zohralo aj pôsobenie jezuitov. Tí boli do Banskej Bystrice pozvaní po tom, čo bol Schlegel po svojom 20 ročnom pôsobení vo funkcii katolíckeho duchovného stredoslovenských banských miest (1527–1547) menovaný za dekana v dolnorakúskom Kremsi. Prvých dvoch pátri jezuiti – Pavol Hellenstein a Matej Faber prišli do Banskej Bystrice 1. mája 1648.²¹ Už o 3 roky neskôr tu existovala aj prvá jezuitská škola.²²

Jezuiti svoju rekatolizačnú činnosť založili predovšetkým na šírení vzdelania prostredníctvom kvalitne prepracovaného vlastného školstva a na kázňach v reči zrozumiteľnej ľudu. Prejavili tiež zvýšený záujem o konanie pútí a procesií, s ktorými súviselo budovanie kalvárií a krížových ciest. Novinkou ich pastoračnej činnosti boli aj tzv. hrané mystériá, teda dramatické scény znázorňujúce udalosti zo života Krista a svätých, realizované vo forme divadelných predstavení.²³ Všetkými týmito prostriedkami sa usilovali aktívne zapojiť človeka do cirkevného života a prinavrátiť ho naspäť ku katolíckej viere.

Svoju pozornosť jezuiti hneď od svojho príchodu zameriavali aj na banské robotníctvo žijúce na teritóriu mesta. Už v roku 1652 si na Španej Doline založili svoj misijný dom.²⁴ V tomto najväčšom banskom sídle na území bansko-

¹⁷ KRIŽKO, P.: *Dejiny banskomestského seniorátu...*, s. 252.

¹⁸ Štátny ústredný banský archív v Banskej Štiavnici, fond Banská komora v Banskej Bystrici, inv. č. 499, spis 3. II.

¹⁹ Na popud komory zrejme dochádzalo aj k násilnému odnímaniu kostolov evanjelikom. J. Slávik totiž spomína medzi kostolmi, ktoré boli po Lineckom mieri (1645) v roku 1647 znovu prinavrátené evanjelikom aj chrámy na Starých Horách a v Tajove v blízkosti Banskej Bystrice. SLÁVIK, J.: *Dejiny...*, s. 58–59.

²⁰ ALBERTY, J.–MARTULIAK, P.: *Banská Bystrica v znamení kalicha...*, s. 55.

²¹ UHRIN, J.: O činnosti jezuitov v Banskej Bystrici v XVII. a XVIII. storočí. *Stanislavovské zvesti* XIV/1941, č. 4, s. 55.

²² Tamtéž, s. 57.

²³ Túto problematiku bližšie rozpracovali: SPEVÁK, A.: Z výchovných metód banskobystričských jezuitov z XVIII. storočia. *Stanislavovské zvesti* XV/1942, č. 4, s. 55–58; UHRIN, J.: O činnosti jezuitov. *Stanislavovské zvesti* XIV/1941, s. 56–57 a UHRIN, J.: O činnosti jezuitov v Banskej Bystrici v XVII. a XVIII. storočí. *Stanislavovské zvesti* XV/1942, č. 1, s. 6.

²⁴ SIBYLA, P.: *Náboženská situácia v Zvolenskej stolici v 17. storočí*. Nepublikovaná diplomová práca obhájená na katedre histórie Fakulty humanistiky (v súčasnosti Filozofická fakulta) Trnavskej univerzity v Trnave v roku 2002, s. 53.

bystrického chotára ich nachádzame kázať aj v roku 1657. Podľa vizitačného zápisu zvolenského archidiakona Štefana Bartóka, ktorý v tomto roku konal kanonickú vizitáciu Zvolenskej stolice vieme, že špaňodolinská farnosť bola ešte stále v rukách evanjelikov, ktorých tu bolo vyše 2 000 a ich farárom bol Melchior Rotarides. Okrem nich tu však bolo aj asi 60 katolíkov, pre ktorých konali bohoslužby v kaplnke cisárskeho domu banskobystriční jezuiti (v tom čase tu pôsobili už 3 pátri a 2 laici).²⁵

Svoju angažovanosť a zanieťenie jezuiti prejavili aj pri vybudovaní krížovej cesty z Banskej Bystrice na Španiu Dolinu. Miestne obyvateľstvo sa im podarilo pre toto stavebné podujatie získať vďaka všeobecnému zdeseniu, ktoré v stredo-slovenských banských mestách nastalo po páde Nových Zámkov do rúk Turkom v roku 1663.²⁶

V polovici 17. storočia boli ešte náboženské pomery v meste aj v jeho zázemí naklonené v prospech evanjelického vierovyznania. Rekatolizačná činnosť jezuitov a pokračujúca diskriminácia nekatolíckeho obyvateľstva zo strany banskokomorskej vrchnosti v druhej polovici 17. storočia však priviedli zmenu cirkevných pomerov v celej oblasti. Ich činnosť posilnil aj zostrený kurz panovníka Leopolda I. voči evanjelikom po odhalení Vešelého sprisahania. Ten využil odhalenie tohto politického sprisahania na začatie represálií proti popredným predstaviteľom evanjelického duchovenstva. Evanjelickí duchovní z celej krajiny boli zvolávaní na Bratislavské sudy. Evanjelikom boli odnímané kostoly, fary, školy a cirkevné majetky. Za týchto okolností zanikol v tomto čase aj banskomestský seniorát.²⁷

Pred Bratislavský súd bol v roku 1673 povolaný aj špaňodolinský farár Adam Brestovinus. Keďže sa pred súd nedostavil, veliteľ cisárskeho vojska Collalto si do Banskej Bystrice predvolal baníckych predstavených zo Španej Doliny, od ktorých žiadal odovzdanie kľúča od kostola a vyhnanie farára spolu s diakonom, rektorom a kantorom.²⁸ Neuposlušnosť tohto nariadenia znamenalo začiatok otvorenej vzbury proti násilnej rekatolizácii na Španej Doline. Protestantskí baníci sa opevnili v pevnosti okolo kostola a postavili sa na odpor aj cisárskemu vojsku, ktoré sem prišlo 13. októbra 1673. Vojenskej presile vyzbrojeného a vycvičeného vojska však neodolali. V ozbrojenom konflikte zahynul jeden chorvátsky vojak z cisárskeho oddielu.²⁹ Podstatne väčšie straty na životoch a množstvo ranených však boli na strane vzbúrencov. Pod tlakom nepriaznivo sa vyvíjajúcej situácie sa napokon baníci stiahli do lesov. Porážka povstalcov znamenala začiatok víťazného nástupu rekatolizácie nielen na Španej Doline, ale aj v celej starohorskej oblasti.

²⁵ SLÁVIK, J.: *Dejiny...*, s. 74.

²⁶ *Kalvárie a krížové cesty na Slovensku*. Bratislava 2002, s. 15.

²⁷ Historička E. Kowalská trefne označila toto obdobie 70. rokov 17. storočia ako „*dekádu deštrukcie, keď škála opatrení štátnej moci voči nekatolíkom siahala od vynucovania konverzie cez podpis reverzov o zrieknutí sa cirkevných úradov až po internáciu a vyhnanstvo.*“ KOWALSKÁ, E.: *Evanjelické a. v. spoločenstvo v 18. storočí*. Bratislava 2001, s. 105.

²⁸ SLÁVIK, J.: *Dejiny...*, s. 768.

²⁹ Vojenské oddiely tvorené Chorvátmi boli cielene nasadzované do rekatolizačného zápasu, nakoľko išlo o konfesiónálne homogénne útvary pozostávajúce výlučne z katolíkov. KOWALSKÁ, E.: *Ozbrojená moc v procese rekatolizácie*. *Vojenská história* 9/2005, č. 2, s. 53. Z tohto dôvodu, ale aj vzhľadom na to, že išlo o cudzincov bez akýchkoľvek väzieb na prostredie, do ktorého boli nasadení, bol od nich očakávaný tvrdý a nekompromisný vojenský zásah.

Špaňodolinský farár Brestovinus bol nútený odísť do vyhnanstva a tunajšia farnosť sa zmenila z evanjelickej na katolícku.³⁰ Jej správy sa ujali jezuiti. Tieto udalosti potvrdzuje od nasledujúceho roku 1674 vedená a doposiaľ zachovaná matrika rímskokatolíckej cirkvi na Španej Doline,³¹ v ktorej sa postupne spomínajú aj jednotlivé drevorubačské a uhliarske osady v zázemí mesta. Je to dôkaz úspešne prebiehajúcej rekatolizácie aj v týchto sídlach. Na posilnenie vplyvu katolíckej cirkvi v oblasti zahájili niekedy v tomto období svoju misijnú činnosť jezuiti aj priamo v špaňodolinskej filii na Starých Horách. Tu sa usadili najneskôr v roku 1677,³² najpravdepodobnejšie hneď v roku 1673, kedy získali farnosť.³³

Znovu v prospech evanjelikov sa situácia zmenila pravdepodobne v čase povstania Imricha Tököliho. Vizitátor špaňodolinskej farnosti ostrihomský archidiakon Juraj Naray totiž v roku 1696 zapísal, že tunajšie obyvateľstvo sa vracia ku katolíckej viere od roku 1685.³⁴ Celkom určite na tom mal svoj veľký podiel Tököliho správca Banskobystrickej banskej komory Žigmund Jánoky, ktorý prepustil všetkých katolíckych úradníkov komory, a to isté spravil aj s katolíckymi baníkmi.³⁵

V čase konania kanonickej vizitácie v rokoch 1693 a 1696 už spravovali farnosť znovu 2 jezuiti (Nemec a Slovák), a takmer všetko obyvateľstvo bolo katolíckej viery.³⁶ V roku 1693 mala podľa vizitácie farnosť 1800 obyvateľov, z ktorých malo byť až 1798 katolíkov. V prípade filiálky na Starých Horách udáva vizitácia 493 katolíkov. V roku 1696 prevyšoval počet tých ktorí vo farnosti

³⁰ Spolu s farárom museli odísť do vyhnanstva aj rektor a 4 baníci označení za vodcov povstalcov. Ostatní vzbúrenci boli nútení zložiť prísahu vernosti cisárovi Leopoldovi. VOZÁR, J.: Formy vykorisťovania a zápasov banského robotníctva na Slovensku v období neskorého feudalizmu (2. časť). *Historický časopis* 25/1977, č. 3, s. 364.

Dokument o omilostení špaňodolinských baníkov bol spísaný 14. októbra 1673, teda na druhý deň po potlačení vzbury. O úprave náboženských pomerov pojednávajú predovšetkým prvé 4 paragrafy dokumentu. Hovorí sa v nich o vyhnaní evanjelických kazateľov a učiteľov, zrušení Lutherovej viery a odňatí kostolov a škôl evanjelikom. Len starým ľuďom bolo umožnené neprestúpiť na rímskokatolícku vieru. Všetka mládež však mala byť vychovávaná výlučne v katolíckom duchu. V 4. paragrafe sa pripomína, že všetko toto sa týka aj Starých Hôr ako filie špaňodolinskej katolíckej farnosti. – Celý dokument publikoval Zoltán Jakab. Pozri: JAKAB, Z.: Vzbura špaňodolinských baníkov a ich omilostenie. In: *Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne. Zborník prednášok zo seminára, Špania Dolina 23.–24. 6. 2005. Banská Štiavnica–Špania Dolina 2005*, s. 50–51.

³¹ Štátny archív v Banskej Bystrici (= ŠA BB), Matrika r. k. cirkevného zboru Špania Dolina 1674 až 1715, Liber Baptisatorum.

³² *Denník Jezuitov na Starých Horách 1677–1762*. Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archeológiu a ethnografiu 1/1876, s. 251–256.

³³ V dokumente o omilostení špaňodolinských baníkov zo 14. októbra 1673 boli Staré Hory prehlásené za pobočku (filiu) novozriadenej špaňodolinskej katolíckej cirkvi. JAKAB, Z.: *Vzbura špaňodolinských baníkov...*, s. 50.

³⁴ Tököliho oddiely plienili na Španej Doline už v júli (pravdepodobne 13. 7.) 1680. Počas tohto plienenia spustošili aj tunajší chrám. ŠA BB, Matrika r. k. cirkevného zboru Špania Dolina 1674–1715, Liber Baptisatorum.

K zaujatiu farnosti evanjelikmi však v tomto období ešte nedošlo. To možno datovať rokom 1682, kedy skončili zápisy jezuitov v spomínanej špaňodolinskej matrike. Matričné zápisy boli obnovené až v roku 1694. V tom čase už dlhšiu dobu, vychádzajúc z Narayovej vizitácie od roku 1685, bola tunajšia farnosť v rukách katolíkov, pravdepodobne opäť v správe jezuitov.

³⁵ Išiel dokonca tak ďaleko, že vyslúžilým a chorým robotníkom, vdovám, ako aj sirotám odňal provízie. VOZÁR, J.: Formy vykorisťovania a zápasov banského robotníctva na Slovensku v období neskorého feudalizmu (1. časť). *Historický časopis* 25/1997, č. 1, s. 68; tiež VOZÁR, J.: Baníctvo na Slovensku v čase protihabsburských stavovských povstaní. *Historický časopis* 33/1985, č. 1, s. 95.

³⁶ SIBYLA, P.: *Náboženská situácia v Zvolenskej stolici...*, s. 81.

konvertovali od roku 1685 na katolícku vieru tisíc osôb.³⁷ Tento vysoký počet konvertitov určite súvisel aj s uznesením snemu, zvolaného Leopoldom I. na prelom rokov 1687–1688 do Bratislavy, ktorým nadobúdala katolícka cirkev vedúce postavenie v štáte.

Počas protihabsburského stavovského povstania Františka II. Rákociho, hoci on sám bol katolíkom, sa znovu vytvorili dobré podmienky pre predstaviteľov a veriacich evanjelického náboženstva. Jedným z deklarovovaných cieľov Rákociho povstania totiž bola náboženská sloboda v Uhorsku. Hneď v prvý rok povstania postupovala z Liptova cez Starohorskú dolinu jedna časť povstaleckého vojska smerujúceho na zhromaždisko na Horných lúkach pri Banskej Bystrici. Počas tohto postupu došlo dňa 18. septembra 1703 k vydrancovaniu niekoľkých domov na Starých Horách a následne aj k vydrancovaniu Španej Doliny.³⁸ Povstalecké vojsko odtiahlo až na druhý deň, aby zaujalo svoje postavenie na spomínanom zhromaždisku.

Celková zložitá náboženská situácia v Uhorsku sa prejednávala na sneme zvolanom Rákocim v roku 1705 do Sečian. Podľa jeho uznesení sa mali ustanoviť zmiešané komisie tvorené predstaviteľmi 3 náboženstiev (katolíckeho, luteránskeho a kalvínskeho). Ako štvrtý člen sa mal do komisie pribrať archidiakon, dekan, alebo iný vyšší katolícky duchovný. V prípade nezáujmu vyššieho katolíckeho kléru však mala právo rozhodovať aj trojčlenná menovaná komisia.³⁹ Jej hlavnou úlohou bolo rozhodovať o užívaní chrámov jednotlivými konfesiami podľa posúdenia situácie v každom sídle. Do Banskej Bystrice prišla táto komisia 14. novembra 1705 a podľa jej rozhodnutia mali byť kostoly na Starých Horách a v Tajove ponechané katolíkom.⁴⁰ Na Starých Horách a pravdepodobne aj v prilahlých drevorubačských a uhliarskych osadách bol teda proces rekatalizácie v predošlých rokoch natoľko úspešný, že k evanjelickému náboženstvu sa hlásilo už len minimum tunajších obyvateľov. Rovnakú situáciu možno konštatovať aj v Tajove a okolitých dedinách.

Naopak silné pozície mala evanjelická konfesia aj napriek niekoľko rokov trvajúcej rekatalizácii stále na Španej Doline. Zrejme následkom rozhodnutia komisie posudzujúcej náboženské pomery v obci došlo k odobratiu kostola a fary katolíkom. Zápis v špaňodolinskej matrike potvrdzuje, že k tomu došlo koncom roku 1705. Až po vojenskom neúspechu Rákociho povstalcov v bitke pri Trenčíne v roku 1708 a príchode cisárskych vojsk generála Heistera do Banskej Bystrice sa napokon definitívne zmenili náboženské pomery aj tu. V roku 1709 bol vyhnaný špaňodolinský evanjelický farár Ján Hagara a tunajší kostol bol evanjelickej cirkvi opäť a tentoraz už navždy odobratý.

Kanonická vizitácia farností Zvolenskej stolice, ktorú konal v roku 1713 František Ladislav Medňanský udáva na Španej Doline už 1505 katolíkov popri len 3 evanjelikoch, v susednej baníckej osade Piesky 106 katolíkov popri 40

³⁷ Na Starých Horách mali na tom podľa vizitátora najväčšiu zásluhu tunajší jezuiti. Vďaka nim konvertovalo v roku 1685 – 10 osôb, 1686 – 19, 1687 – 13, 1688 – 22, 1689 – 171, 1690 – 15, a v roku 1691 – 20 osôb. Celkovo za 7 rokov spolu 270 obyvateľov Starých Hôr. Do roku 1696 potom ešte ďalších 163 obyvateľov. SIBYLA, P.: *Náboženská situácia v Zvolenskej stolici...*, s. 81.

³⁸ KRIŽKO, P.: *Z dejín banských miest na Slovensku*. Bratislava 1964, s. 83.

³⁹ Tamtéž, s. 139.

⁴⁰ SLÁVIK, J.: *Dejiny...*, s. 100.

evanjelikoch, na Starých Horách 249 popri 44 evanjelikoch. Prvýkrát tu máme aj priamu zmienku o náboženskej štruktúre drevorubačských a uhliarskych osád, z ktorej sa dozvedáme, že na tunajších „Uhliskách“ bolo 672 katolíkov a 108 evanjelikov.⁴¹ V ostatných sídlach na okolí Banskej Bystrice bol pomer medzi konfesiami podstatne vyrovnanější, ba dokonca v niektorých prípadoch naklonený výraznejšie v prospech evanjelikov. V samotnej Banskej Bystrici bolo podľa vizitácie len 60 katolíkov, vo filiách ktoré k nej patrili 350. Dôvod vysokého počtu obyvateľov katolíckej konfesie v banskej starohorskej oblasti môžeme vysvetliť jedine rekatolizačným úsilím vedeným zo strany Banskobystrickej banskej komory.

V priebehu nasledujúcich desaťročí 18. storočia sa vyvíjali náboženské pomery už len v prospech katolíckej konfesie. Okrem spomínanej činnosti jezuitov,⁴² mala na tom veľký podiel aj oficiálna politika habsburského dvora. Tú v tomto smere jasne deklaroval v roku 1731 Karol VI. vydaním Resolutio Carolina, ktoré potvrdzovalo rímskokatolícke náboženstvo ako oficiálne štátne náboženstvo. Táto štátna politika v oblasti náboženstva sa presadzovala medzi obyvateľmi baníckych, hutníckych, drevorubačských a uhliarskych osád zásluhou Banskobystrickej banskej komory.

V roku 1754, keď vykonal kanonickú vizitáciu na Španej Doline archidiacon Jozef Battyáni, bolo už takmer všetko obyvateľstvo farnosti katolícke. V najväčšom baníckom sídle Špania Dolina evidovala vizitácia iba samých katolíkov. Len v neďalekej osade Piesky, kde malo svoje bane aj mesto Banská Bystrica žilo 13 dospelých luteránov. Pod túto farnosť v tom čase ešte stále spadala aj filia Staré Hory spolu so všetkými drevorubačskými a uhliarskymi osadami gravitujúcimi do Starohorskej doliny. Vizitácia v prípade všetkých týchto filií uvádza len súhrnný počet 1906 farníkov (aj so Starými Horami). Dôležitou informáciou pre nás je, že všetci boli považovaní za katolíkov, pričom pripísaná bola aj poznámka, že tento ľud je zbožný a často navštevuje kostol.⁴³

Odlišné údaje zaznamenala vizitácia vo farnosti Banská Bystrica, pod ktorú patrili filie Tajov, Riečka, Podlavice, Sv. Jakub, Kostiviarska, Kordíky, Králiky, Sásová, Rudlová, Nemce, Majer, Kyncelová, Ulmanka a harmanecké osady (cum reliqua tota valle usq ad montem Harmanecz). V celej farnosti bolo 3 556 katolíkov oproti 3 808 luteránom. Miernu prevahu evanjelikov vo farnosti zabezpečila najmä situácia v samotnom meste, kde žilo 1783 katolíkov, avšak až 2547 evanjelikov. Vo farskom okrsku mimo mesta mali naopak prevahu katolíci (1773) oproti evanjelikom (1261).⁴⁴ Výraznejšie zastúpenie katolíkov pritom môžeme predpokladať hlavne tam kde žili hutníci, drevorubači a uhliari

⁴¹ SLÁVIK, J.: *Dejiny...*, s. 103–104.

⁴² V prvej polovici 18. storočia jezuiti pozdvihli Staré Hory na významné pútnicke miesto. Počas pôsobenia jezuitov tu v roku 1722 páter Juraj Michaloczi nechal vybudovať sakristiu pri kostole a kaplnku Sv. Anny. O rok neskôr v roku 1723 tu vznikla škola (starohorský rektor bol v tom čase Ján Weiterschitt) a v roku 1726 zásluhou pátra Štefana Michala Rojsa kalvária. *Denník Jezuitov na Starých Horách 1677–1762...*, s. 251.

V roku 1753 už existovala škola založená jezuitmi aj v Tajove (ako filia banskobystrickej farnosti bol spravovaný tunajšími jezuitmi). UHRIN, J.: O činnosti jezuitov. *Stanislavovské zvesti XIV/1941*, s. 57.

⁴³ Archív Biskupského úradu a diecézy v Banskej Bystrici (= Archív BÚ BB), *Visitatio Canonica Parochiae Vallensis Minorum*, 1754, CV č. 8.

⁴⁴ Archív BÚ BB, *Visitatio Canonica Parochiae Neosoliensis*, 1754, CV č. 8.

(Tajov, Kordíky), ale aj v dedinách, kde mala svojich poddaných Banskobystrická banská komora (Podlavice, Riečka, Majer, Ulmanka, čiastočne tiež Kostiviarska a Sv. Jakub). V poddanských dedinách mesta (Sásová, Rudlová, Kyncelová, Nemce) môžeme predpokladať skôr vyšší počet evanjelikov.

Zdá sa, že v polovici 18. storočia viera medzi obyvateľmi na prvý pohľad katolíckych osád nemusela byť ešte úplne pevná, tak ako sa nás snaží presvedčiť spomenutý zápis v kanonickej vizitácii. V roku 1754 sa totiž na Motyčkách (patrili pod komorskú správu) usadili jezuiti, ktorí si tu v priebehu jedného roka vybudovali svoj kláštor.⁴⁵ Ich cieľom bolo celkom určite upevňovať vieru medzi obyvateľmi, ktorí konvertovali. Jezuiti na Motyčkách mali na starosti nielen správu osád okolo Motyčiek, ale svoju misijnú činnosť vyvíjali aj v osadách okolo donovalského sedla.⁴⁶

Na zmeny konfesiónálnych pomerov v osadách pod správou Banskobystrickej banskej komory nemali už žiadny vplyv ani zrušenie jezuitského rádu v roku 1773, ani vydanie Tolerančného patentu v roku 1781. Obyvateľstvo aj po týchto udalostiach zostalo prevažne katolícke. Celkom zreteľne to dokumentujú kanonické vizitácie Španej Doliny a novozriadených farností Staré Hory, Motyčky a Tajov konané v lete roku 1783 prvým banskobystrickým biskupom Františkom Berchtoldom. Z 2078 obyvateľov farnosti Špania Dolina bolo len 13 nekatolíkov (zrejme evanjelikov), ktorí všetci bývali na Pieskoch.⁴⁷ Farnosti Staré Hory a Motyčky mali len katolícke obyvateľstvo. Na samotných Starých Horách žilo 473 obyvateľov a v prilahlých filiách, ktoré tvorili banícke, dreverubačské a uhliarske osady 919 obyvateľov katolíckeho vyznania.⁴⁸ Farnosť Motyčky mala spolu 1053 farníkov katolíckeho vyznania.⁴⁹

V tajovskej farnosti neboli náboženské pomery tak jednoznačne naklonené v prospech katolíkov.⁵⁰ Z celkového počtu 1645 obyvateľov bolo 1209 katolíkov a 436 nekatolíkov, teda pravdepodobne evanjelikov augsburského vyznania.⁵¹ Jednoznačnú prevahu mali katolíci hlavne v komorských osadách Tajov, Kordíky a Riečka. Iba Podlavice mali prevahu nekatolíkov, a to aj napriek tomu, že väčšina tunajšieho obyvateľstva patrila medzi poddaných komory. Príčinou tohto stavu mohla byť geografická blízkosť Banskej Bystrice, ako aj fakt, že mesto tu malo v minulosti takisto svojich poddaných.⁵² Prevahu mali nekatolíci aj na Králikoch. Táto osada však ležala na území panstva Radvanských, kde boli dlhodobejšie naklonené pomery v prospech evanjelikov. V poslednej tajovskej filii Jabříková tvorili nekatolíci zhruba tretinu obyvateľstva.

Uvedenú situáciu nie je možné k roku 1783 porovnať so stavom vo farnosti Banská Bystrica. Od 19. storočia však už môžeme náboženské pomery sledovať

⁴⁵ *Denník Jezuitov na Starých Horách 1677–1762...*, s. 255.

⁴⁶ ŠA BB, Matrika r. k. cirkevného zboru Motyčky, Liber Mortuorum 1756–1842.

⁴⁷ Archív BÚ BB, Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Vallis Dominorum, 1783, CV č. 10.

⁴⁸ Archív BÚ BB, Visitatio Canonica Ecclesiae Parochialis Vetero Montanae, 1783, CV č. 10.

⁴⁹ Archív BÚ BB, Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Motiesko, 1783, CV č. 10.

⁵⁰ Archív BÚ BB, Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Tajoviensis, 1783, CV č. 10.

⁵¹ Vizitácia uvádza augsburskú konfesiu iba v prípade jedinej filie Riečka. Pri ostatných filiách uvádza len termín nekatolíci (acatholica).

⁵² V čase urbárskej regulácie Márie Terézie mestu patrila v Podlaviciach už len jedna sedliacka usadlosť. ŠPIESZ, A.: *Slobodné kráľovské mestá na Slovensku 1680–1780*. Košice 1983, s. 198.

pomerne presne vo všetkých skúmaných osadách na základe podrobných cirkevných schematizmov banskobystrického biskupstva. V nich sa pri každom sídle nachádza údaj o počte obyvateľov katolíckeho vyznania a osobitne aj evanjelického augsburského vyznania.

Najstarší takýto schematizmus máme k dispozícii z roku 1813.⁵³ Jeho štúdiom zisťujeme, že náboženské pomery vo farnostiach Špania Dolina, Staré Hory, Motyčky, Donovaly,⁵⁴ Tajov a Riečka⁵⁵ sa nijako výraznejšie oproti stavu na konci 18. storočia nezmenili. Iba v jedinom sídle Podlavice (fília tajovskej farnosti) sme zaregistrovali prevahu evanjelikov nad katolíkmi.

Vo farnosti Banská Bystrica sa oproti stavu v polovici 18. storočia pomer medzi konfesiami obrátil v prospech katolíkov. Z celkového počtu 5832 obyvateľov bolo 3210 katolíkov a 2622 evanjelikov. Aj v samotnom meste sa situácia otočila v prospech katolíkov. Z osád v zázemí mesta mali prevahu evanjelikov všetky poddanské dediny mesta – Nemce, Kynceľová, Rudlová a Sásová. Okrem nich žilo viac evanjelikov ako katolíkov aj v Majeri, kde žili hlavne komorskí poddaní. Vo všetkých ostatných filiách (Kostiviarska, Sv. Jakub, Ulmanka, Harmanecká pila, Dolný Harmanec, Horný Harmanec) mali prevahu katolíci.

Podľa uvedeného sa zdá, že kým konfesionálne pomery v meste sa v prospech katolíkov otočili až v priebehu 2. polovice 18. storočia, v komorských sídlach ležiacich v zázemí mesta (okrem Podlavíc a Majera) sa tak stalo už v priebehu 2. polovice 17. a 1. polovice 18. storočia.⁵⁶ Na tento vývoj v banskom zázemí mesta mali vplyv viaceré príčiny. Dôležitú úlohu tu zohrávala dlhodobá rekatolizačná politika štátu a pôsobenie jezuitov. Na druhej strane tu zohrali svoju nemenej významnú úlohu aj vnútorné rozpory v tábore evanjelikov podfarbené etnickým kontextom, ako aj spormi ohľadom zriadenia pevnej a všetkými akceptovanej evanjelickej cirkevnej správy. Za hlavnú príčinu tohto obratu však považujeme dlhodobé a cieľavedomé rekatolizačné pôsobenie Banskobystrickej banskej komory. Ukazuje sa to najmä pri komparácii náboženskej štruktúry osád pod komorskou správou, resp. s obyvateľmi zamestnanými prácou pre komoru, s tými, ktoré boli pod správou mesta.

⁵³ Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Neosoliensis pro anno MDCCCXIII. Schemnicii 1813.

⁵⁴ Novozriadená farnosť, ktorá vznikla vyčlenením s farského obvodu Motyčky.

⁵⁵ Novozriadená farnosť, ktorá vznikla vyčlenením s farského obvodu Tajov.

⁵⁶ V Podlaviciach a Majeri nežilo vlastné banské robotníctvo. Prevažná časť obyvateľov sa zaoberala povozníctvom.

Zusammenfassung

Religiöse Hintergründe in dem Hinterland der Stadt Banská Bystrica (Neusohl) nach dem Auftreten der Reformation

Oto Tomeček

Das mittelslowakische Bergbaugebiet wurde ziemlich schnell von der aus deutschen Ländern kommenden Reformation getroffen. Die Stadt Neusohl hat mit ihrem Hinterland schon im 16. Jahrhundert zu dem evangelischen Glauben übertreten. Die Andeutung der Wende von religiösen Hintergründe in den Siedlungen, die unter die Verwaltung der Bergkammer in Neusohl gehörten, kann man schon in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts beobachten. Als wichtige Ereignisse in dem Vorgang der Rekatolisierung gelten die Ankunft der Gesellschaft Jesu in der Hälfte des 17. Jahrhunderts und die bewaffnete Unterdrückung des Aufstands der Bergarbeiter in Špania Dolina (Herregrund) aus dem Jahre 1673, der gegen der gezwungenen Rekatolisierung hineingezielt war. Seit dieser Zeit haben sich die religiösen Hintergründe (ausser der kurzen Ereignisse während der Aufstände von Imrich Tököli und František Rákoci) nur für die Katholiker positiv entwickelt. Es war auch die Folge des ständigen Drucks der Beamten der Bergkammer um die Bergbauarbeiter zu rekatolisieren. Seit der Hälfte des 18. Jahrhunderts ist die Bevölkerung aller Siedlungen, die unter der Verwaltung der Bergkammer in Neusohl gehörten, fast völlig katholisch.